

Александра ВУЛЕТИЋ
Историјски институт
Београд

БРАЧНА ПОЛИТИКА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ Између традиционализма и модернизма*

Апстракт: Брачна политика представљала је један од најважнијих сегмената унутрашње политике Кнежевине Србије. Срж брачне политике чинили су законско регулисање институције брака и искорењивање анахроних брачних обичаја. Држава је настојала да своју брачну политику усклади са политиком развијених европских земаља. Бројност законских прописа у вези с браком сведочи, с једне стране, о озбиљним напорима власти да води ефикасну брачну политику, али, с друге стране, говори и о снажном отпору који је тој политици долазио од стране друштва. С обзиром на то да је друштвено-економски преображај Кнежевине био у великом заостатку за њеном законодавном активношћу, брачна политика коју је држава водила била је само делимично успешна.

Key Words: marriage, state, church, society.

Успостављање контроле над браком, као једном од најважнијих друштвених институција, одувек је сматрано неопходним у процесу успостављања контроле над друштвом као целином. Јурисдикцију над установом брака су у протеклом историјском развоју имале најмоћније друштвене силе – црква и држава. Током средњег и почетком новог века, регулисање брака и брачних односа је у већини европских земаља било у надлежности цркве, да би средином 18. века у западноевропским земаљама започео процес секуларизације брачног права. Прелазак брачне јурисдикције с цркве на државу није, међутим, донео револуционарне промене у брачном праву. И држава је, као и црква, своју брачну политику темељила на очувању брачне стабилности. Преузимање надзора над брачним установом од стране државе било је првенствено у функцији јачања државног наспрам

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

црквеног ауторитета; преузимањем контроле над браком и породицом држава је од цркве преузимала контролу над друштвом.¹

У Русији, брак је током читавог 19. века остао у надлежности цркве.² И док је у то време утицај цркве у многим доменима ограничаван, држава је потврдила врховни ауторитет цркве у духовном домену, који је укључивао и институцију брака. Један од разлога оваквог односа државе према браку био је настојање да се кроз промоцију концепта патријархалне породице очува стабилност у друштву, а оно је нарочито дошло до изражаја у раздобљу после Француске револуције. О томе да је очување брачне, а самим тим и друштвене стабилности било један од црквених и државних приоритета, сведочи и однос цркве према разводу брака: иако је према православним канонима развод био могућ у одређеним случајевима, црква је настојала да и онда када су за развод постојали канонски оправдани узроци, онемогући распад брачне заједнице.³

Развој бракоразводног законодавства у Европи 19. века показује да је европска политичка елита брак посматрала првенствено као јавну институцију, а не као индивидуални аранжман. Брачна стабилност сматрана је за један од кључних фактора стабилности целокупног друштвеног поретка. Стога су европска законодавства брак дефинисала као моралну и легалну категорију која је независна од воље супружника.⁴

*

У српском друштву почетком 19. века, које се одликовало слабо израженом стратификацијом и неразвијеношћу друштвених институција, брак и породица били су темељи друштвене организације. Стога је брачна политика била један од најважнијих сегмената унутрашње политике Кнежевине Србије. Успостављање контроле над друштвеном организацијом и усмеравање њеног развоја није било могуће без успостављања контроле над институцијама брака и породице.

Брачна јурисдикција је званично припадала цркви; међутим, због слабости њене организације, држава је током прве владавине кнеза Милоша у пракси добила кључну улогу у креирању и спровођењу брачне политике. Од средине тридесетих година 19. века, када је почела да посвећује

¹ Josef Ehmer, *Marriage*, u: "Family Life in the Long Nineteenth Century 1789-1913", Yale University, 2002, 285-286.

² William G. Wagner, *Marriage, Property and Law in Late Imperial Russia*, Oxford 1994, 69.

³ Исто, 67-71.

⁴ J. Ehmer, *Marriage*, 283-285.

већу пажњу јачању црквене организације, држава је и брачне послове постепено почела да препушта цркви. Ипак, као институција моћнија од цркве, држава је и у наредном периоду задржала водећу улогу у постављању основних смерница брачне политике.

Срж брачне политике чинили су законско регулисање институције брака и укалупљивање брачне праксе у оквиру државних интереса. Законски прописи у вези с браком који су током 19. века издавани могу се грубо поделити у две групе. У једну групу спадају прописи који су регулисали брачну заједницу од њеног склапања до престанка постојања, а који су утврђивали прецизна правила као што су године неопходне за ступање у брак, начин на који се брак склапа и разводи, дужности супружника у браку и сл. Друга група прописа била је уперена против брачних злоупотреба као што су отмица, „куповина“ и добегавање девојака, самовољно напуштање супружника, невенчани суживот, ванбрачне везе, убиства ванбрачне деце итд. Бројност тих прописа сведочи о настојањима државе да брачну заједницу подвргне свом надзору, али, с друге стране, и о отпору тој политици од стране друштва које није желело да се одрекне постојећих брачних обичаја и да уместо њих прихвати оне које су му наметале држава и црква.

*

Законски прописи у вези с браком издавани су још током Првог устанка, а систематска законодавна активност отпочета је по завршетку Другог устанка. У мају 1818. кнез Милош је издао Уредбу о браку у седам тачака, којом је детаљно регулисана брачна заједница. Већ први обриси брачне политике коју су водили представници нове државне управе сведоче о плановима државе да раскрсти са анахроним наслеђем које је петрификовано током турске управе и да друштво усмери ка вредностима хришћанске и европске цивилизације. Тако је у уводном делу поменуте Уредбе, у којем су наведене негативне последице брачних злоупотреба, између осталих наведено и то што они који те злоупотребе чине „сотим срам имену српском код других хришћанских народа навлаче“.⁵

У једном писму које је кнез Милош упутио митрополиту Мелентију, незадовољан његовим поступком у случају неког венчања, наглашено је:

„Ако се подобно гдешто догоди[ло] под зулумом турским где свештенство мора понешто претрпети, каква је нужда код нас, где правленије и црква сојужениим силама а обдерженију свјатости православија насто-

⁵ АСАНУ 687.

је. Срамота и за нас и за архијереје и за слободу коју уживамо и за век у ком се налазимо.“⁶

Слична реторика често је коришћена у документима у којима се говорило о брачним злоупотребама. Тако је у једном извештају Министарства унутрашњих дела средином 19. века као задатак државе наведено и старање „како би се могло стати неваљалим и неупутним обичајима простог народа нашег, пре свега, пак, оним обичајима због којих међ народом нашим зла и несрећа догађати се могу, а оваки издају да је народ прост. А осим тога што су обичаји напред поменути и на моралну и на материјалну народну штету, а и на стид отечества нашег пред другим уљудним светом.“⁷ Потреба усклађивања брачног законодавства у Србији са законодавством европских земаља временом је још више наглашавана.⁸

Упркос јавно прокламованој оријентацији ка поштовању закона и система вредности хришћанске Европе, кнез Милош је у пракси наставио да поступа у складу са патријархалном традицијом у којој су и он и његови поданици васпитани. У односу са поданицима он се није понашао као просвећени владар, већ као породични старешина. Однос између владара и поданика сажет је у реченици којом се кнезу обратио један молилац: „Ви сте наш отац милостиви Господару, а ја ваш син.“⁹

Према народном схватању брак није приватна ствар појединца, већ ствар целе заједнице, а дужност народних старешина је да се старају и о брачном животу чланова заједнице. Народ је од свог владоца очекивао очинску бригу и кнез Милош им је таквом бригом и узвраћао. Поред старања о државним пословима, он је увек налазио времена да се побрине и о брачној срећи својих поданика. Они му се, од најистакнутијих чиновника до најнезнатнијих сународника, поверљиво обраћају, упућују га у своје интимне ствари, траже савете и очекују решење својих приватних проблема. Ниједан Милошев чиновник није се оженио без знања и допуштења владара, а у великом броју случајева сам Милош био је посредник приликом склапања бракова људи из свог окружења. И сами поданици често су тражили од кнеза да за њих или њихове сроднике нађе брачног друга. Удовици Павла Радомировића кнез је тако писао: „Да би се и ваша и покојника

⁶ АС, КК XXXV/425, 51.

⁷ АС, МУД 1843/XIV-102.

⁸ Тако је, на пример, у случају дилеме да ли да се обещашћење девојака под обећањем ступања у брак сматра кривичним или полицијским преступом, Министарство правосуђа изнело мишљење „да би при оваквом питању ваљало поставити разлику онакву, какву су и остала законодавства Европејска поставила“, *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, IX (1857), 1.

⁹ АС, КК IV/521.

жеља испунила, то дозвољавам да шурак брата мога Јефрема, Милош Богићевић, узме за жену кћер вашу Стану. Брату Јефрему пишем данас да исто дело што пре сврши, да се не развлачи.¹⁰

*

За време већег дела Милошеве владавине надлежности појединих инстанци власти у погледу брака још увек нису биле прецизно дефинисане. До оснивања конзисторије, 1836. године, брачне парнице је по црквеним прописима расправљао и пресуђивао надлежни епископ. Међутим, по Милошевом овлашћењу, право да суде брачне парнице добили су и нахијски кнезови и Општенородни суд српски, а понекад су и локални свештеници узимали себи за право да разводе бракове. Кнез је често сам пресуђивао молиоцима, а понекад их је слао митрополиту, с обавезном препоруком шта да пресуди у дотичном случају.¹¹ Све пресуде о разводу брака морале су имати потврду кнеза Милоша да би постале извршне, а на одлукама о разводу брака, тзв. распусним писмима, потписивали су се и кнез и митрополит – кнез с десне, а митрополит с леве стране.¹²

Кнез је узимао себи за право да преиначује одлуке црквених званичника, а у просуђивању њихове ваљаности није се водио канонским прописима, већ народним схватањима о браку. Тако се, на пример, није сложио са одлуком епископа Герасима да у једном случају развода брака због женине неспособности разведени муж не добије право на нови брак: „Ми не налазимо за право да овај човек због жене своје страда. Зато га управ и повраћамо к вама, с препоруком да гледате не би ли ипак како могао с другом женом бракосочетати се. Јербо мислимо да није право да човек с кућом својом пропада.“¹³ У многим случајевима, кнез се није ни обраћао црквеним званичницима, већ је сам доносио одлуке. Тако је, са-

¹⁰ АС, КК XII/622, XIV/67, III/773, II/839, II/202, II/179, III/596, 958, XII/618, XXXVII/212; *Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића у два дела од 1813. до 1842. и од 1858. до 1867.* Београд 1928, 62-65; Радомир Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003, 46-47.

¹¹ АС, КК II/347, IV/305, 307, XII/44, 75, 84, XIV/2076, XXVII/165, 184, 185, 253, XXXV/104, 149, 155, 430; XXXVII/841; АС, Крагујевачки суд ДП, 1828/1516; АС, МБ, Несређена грађа, 1832.

¹² Чедомиљ Митровић, *Суд за брачне спорове (од ослобођења до издања Грађанског законика)*, Београд 1929, 22-26; Милан Ђ. Милићевић, *Кнез Милош у причама*, Београд 1891, 259-260; В. Петровић, Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, I, Београд 1882, 168-169; 171-182, 204-205, 338, 392; II (Београд 1884), 392, 420.

¹³ АС, КК XXXV/430.

слушавши једног молиоца, пресудио: „Ти, кад је тако, тражи себи жену, па кад је нађеш, дођи у Крагујевац да те венчам.“¹⁴

И представници цркве признавали су премоћ световних власти у духовном домену. Стога су своје одлуке у брачним споровима подносили на увид кнезу, остављајући му могућност да њихову пресуду потврди или, пак, преиначи. Тако је митрополит Мелентије писмо које је поводом једне брачне парнице упутио кнезу завршио речима: „Молим дакле покорњеише вашу Светлост, да би изволили речену пресуду или одобрити или по произволенију преиначити.“¹⁵

Кнез је своје кршење канона увек настојао да оправда. Тако је у једном случају када је дао дозволу за ступање у канонски недозвољени четврти брак, своју одлуку овако образложио:

„Познато је нама довољно да четврти пут женити се јест велико согрешеније и законом нашим најстрожије забрањено. Но, сматрајући ми велику ову нужду у којој сада находи се Лука Ћирјановић из Висибаве, ужичке нахије, са своје шесторо малолетне деце, таквому недостатку и нужди снисходећи, али која нужда и разоренију његова дома прети, нисмо могли иначе учинити, но дозволисмо да се може и четвртом оженити женом.“¹⁶

Канонска правила о браку нарочито често су кршена у случајевима „угледних“ људи. Тако се прота Матеја Ненадовић као удовац оженио захваљујући кнезу Милошу, иако удовци свештеници нису имали право да се поново жене. Још карактеристичнији пример је канонски недозвољена и друштвено неприлична женидба остарелог Димитрија Исаиловића. Кнез је препоручио митрополиту да Исаиловића тајно венча, да обред венчања изврши неки сеоски свештеник и „да се и ви и ја томе чинимо невешти“. Да би умирио и митрополитову и своју савест, Милош је митрополита уверавао да „од тог намеренија следства, по свој прилици незгодна, и онако на њега [Исаиловића] самог спадају“. Ни у овом случају кнез није пропустио прилику да се самозадовољно подсмехне личним слабостима образованих људи из своје околине: „Могли би се из неког приренија радовати да има и учени људи који овакове и овим подобне непристојности и скаредности чине!“¹⁷

Црквени поглавари нису увек беспоговорно прихватили Милошеве одлуке које су се косиле са канонским правилима, али су ретко кад успева-

¹⁴ АС, МБ, Несређена грађа, 1832.

¹⁵ АС, КК XXXV/155.

¹⁶ Јосиф Б. Стојановић, *Црквени суд у првих хришћана и Срба*, Београд 1894, 90-91; слично и АС, КК XIV/98.

¹⁷ АС, КК XXV/92.

ли да промене кнежево мишљење.¹⁸ Црквени званичници су у таквим случајевима обично покушавали да пронађу неко „средње“ решење, односно, избегавали су да се отворено супротстави кнежевој вољи, али су настојали и да се не огреше исувише очигледно о каноне. У поменутом случају Димитрија Исаиловића, црква је радије пристајала да прећутно прихвати невенчани суживот (који је и по црквеним и по грађанским законима био забрањен), него да изврши обред венчања које није било канонски исправно.¹⁹

Међутим, понекад су црквени поглавари и без кнежевог притиска били спремни да пренебрегну канонске прописе у брачним питањима. Као и кнез, и они су то чинили углавном у случајевима „виђенијих“ људи. Тако је, на пример, остарели Никола Луњевица добио дозволу да се венча са скоро троструко млађом изабраницом. Луњевица се венчао без кнежевог знања и одобрења, и тиме изазвао Милошев бес, који је он искалио на митрополиту.²⁰

Милошево мешање у брачну јурисдикцију понекад покушава да се оправда чињеницом да се црквено-судска власт налазила у рукама фанариота. Уврежено је мишљење да су они чинили многе злоупотребе у суђењу брачних парница, тачније, да су разводили само оне који су то могли добро да плате.²¹ Стога је Милош, „чим би чуо да епископи траже новац за такву услугу, одмах притицао у помоћ онима којима је четврти брак био потребан.“²² Међутим, кнез се у брачне ствари мешао с несмањеним интересовањем и касније, када је црквено-судска власт прешла у руке Срба.²³

Иако се кнез Милош формално приказивао као заштитник црквених учења и правила о браку, поступци у пракси показују да је његово схватање институције брака било много више засновано на народним погледима,

¹⁸ У једном случају када је кнез Милош тражио од владике Мелентија да дозволи једно венчање које није било у складу са црквеним правилима, владика му је одговорио: „Како год Ваше Светлости воља буде, ја ћу се со страхопочитанијем повиновати и само утолико ову ствар вашој Светлости саопштавам, знајући колико и ви на неоскверност нашег закона држите и уставе његове свјате надгледавате и заиста би ... штетовати волео, него таково што на карактеру и имену мом имати, које је закону и Божеству противно, Христијанима на соблазан, а од страни свима нама на поруганије“, АС, КК XXV/92.

¹⁹ „Нека живи онако с њом као што је и досад живио“, изјавио је митрополит поводом тог случаја, *исто*.

²⁰ АС, КК XXXV/479.

²¹ У новијој српској историографији овај проблем се посматра нешто другачије, види: Недељко Радосављевић, *Герасим Домнин, ужичко-ваљевски митрополит (1816-1831)*, Историјски часопис LIV (2007), 171-192.

²² Ј. Стојановић, *Црквени суд*, 90.

²³ АС, КК XXXV/162, 256, 267.

него на црквеном брачном праву. Пресуђујући у брачним споровима, он је више уважавао практичне народне потребе него канонске прописе.

Међутим, кнез се понекад у суђењу брачних спорова водио личним интересом или тренутним расположењем, а поједине пресуде доносио је и из жеље да с неким збија шалу. У спису *О спрдњи*, у којем је искалио сав свој дуго суздржавани гнев на Милоша, Вук Карацић је описао и многе кнежеве злоупотребе у брачним парницама.²⁴

*

Први озбиљнији покушаји регулисања брачне политике предузети су за време митрополита Петра Јовановића (1833-1859). Митрополит је у договору са кнезом 1834. године издао Упутства о узроцима за развод брака, о разрешењу сродства и о четвртом браку. Та Упутства требало је да свештенству олакшају решавање брачних спорова. Да би се спречило мешање световних власти у послове из црквеног домена, у које су спадале и брачне ствари, било је неопходно одвојити црквену власт од световне и засновати самосталну црквену организацију. Митрополит Петар израдио је Нацрт црквеног закона (*Начертаније духовни власти Књажества српског*), а почетком 1834. поднео је предлог о установљењу конзисторије. Међутим, ти планови нису могли бити реализовани пре доношења устава и уређења државне организације.²⁵

²⁴ „Милош обично распушта оне мужеве и жене, који се после без икакве сметње могу наново женити и удавати; оне пак, којима се не даду ласно (без особитога допуштења Милошева) наново женити и удавати, распушта Амица и даје им особите распустне књиге, н. п. човеку, *да се његов брак с том и том, који је и дојак био слабо свезан, развезује; да се он може слободно оженити, ако нађе какву, која ће за њега поћи, и попа који ће га венчати; да може слободно, кад се узжени, и један пиштољ избацити, само ако има барута; ако кога затече код своје нове жене, да га може слободно иштући...* А тако и жени, *да је она у напредак од свога мала сабија и да с њиме може чинити што оће* [подвлачења у оригиналу] и тд. И људи и жене оваке распустне књиге, не знајући шта се у њима пише, чувају и где им затреба показују, као и праве да су; и многи попови, не знајући спрдњи Крагујевачки и видећи код потписа Амицина какав печат..., примају и оваке књиге за истините. Чуо сам из Милошеви уста да је Амица један пут у Пожаревцу до подне овако распустио 14 жена с мужевима.“ Као што је разводио, кнез Милош је, према Вуковој тврдњи, на сличан начин и „венчавао“ људе, види: Вук Карацић, *Грађа за српску историју нашега времена*, Историјски списи, I, Београд 1969, 142-143.

²⁵ Алекса Илић, *Петар Јовановић, митрополит београдски. Његов живот и рад 1833-1859*, Београд 1953, 175-189; Љубомир Дурковић Јакшић, *Историја законо-*

Сретењским уставом прописано је да унутрашња управа црквом припада искључиво митрополиту и духовним властима. Наредне, 1836. године, Кнежевина Србија добила је први црквени закон. Тим законом било је предвиђено да се успоставе три нивоа духовне власти: синод, архиконзисторија и епархијалне конзисторије. У послове духовних власти спадало би и решавање брачних парница, уколико су се тичале тајне брака, док би материјалне односе супружника расправљали грађански судови.²⁶

Прва инстанца у брачним питањима требало је да буде епархијална конзисторија, коју би чинили епископ, протосинђел и један месни свештеник као чланови, и протођакон као секретар. Ко би био незадовољан решењем брачне парнице, достављао би је на решавање архиконзисторији, коју су чинили митрополит и по један свештеник из сваке епархије. Последња инстанца у решавању брачних парница био је синод, који су чинили митрополит и епископи.²⁷

Црквени закон је ускоро ступио на снагу, осим дела закона који је предвиђао оснивање епархијалних конзисторија, пошто у Србији у то време није било довољно образованих јереја који би могли да одговоре задацима који су пред њих постављани. И поред тога, постојале су провизорне епархијалне конзисторије; епископ је имао право да са свештеницима расправља брачне спорове, али у питању развода одлучивала је Конзисторија.²⁸

Убрзо се, међутим, показало да је једна конзисторија недовољна за решавање брачних спорова. С обзиром на то да се велики број парничара жалио да не може да плати одлазак у конзисторију у Београд, ужички епископ је 1838. године предложио кнезу оснивање још једне конзисторије у његовој епархији. После једне посете Чачку, кнез се и лично уверио у неопходност оснивања конзисторија по епархијама.²⁹

И црквеним законима из 1847, 1862. и 1890. године, као и Грађанским закоником из 1844. године, прописана је надлежност цркве у брачним стварима које се тичу тајне брака. Цркви је признато право да прописује законе и да суди о брачним пословима – брак се склапа у цркви и само црква може да пресуди о ваљаности или неваљаности брака као тајне, а развод брака спадао је у надлежност црквеног суда. С друге стране, црква је признала држави право у погледу свега што се тиче грађанске, а посебно имо-

давства и судства о браку у ослобођеној Шумадији до 1888, у: „Из историје Српске православне цркве“, Београд 1954, 178.

²⁶ Ч. Митровић, *Суд за брачне спорове у Србији*, 31.

²⁷ А. Илић, *Петар Јовановић*, 35-38.

²⁸ *Исто*, 175-189; Љ. Дурковић Јакшић, *Историја законодавства*, 178.

²⁹ АС, КК XXXV/380, МПС 1838/195, 1839/30, 32; А. Илић, *Петар Јовановић*, 58; В. Стојановић, *Црквени суд*, 99-104.

винске стране у брачним уговорима. Држава је имала право да пресуђује о браку само као јавном уговору. Јурисдикција у погледу мираза, наследства и издржавања супружника и деце спадала је у надлежност државе.³⁰

Доношењем Закона о црквеним властима 1836. године престало је и отворено мешање кнеза Милоша у брачне послове. Ипак, и даље је било спорадичних уплитања световних власти у домен брака; народ је био навикнут да брачне парнице расправљају и решавају грађанске власти, па се и даље обраћао њима за помоћ.³¹

Милошеви наследници на престолу нису показивали жељу да се лично уплићу у брачне послове својих поданика. Од директног мешања у брачни живот, остала је само владарска, „очинска“ брига за срећу и напредак у породичном животу истакнутих личности. Тако Божидар С. Николајевић у својим мемоарима истиче интересовање краља Милана за његову породицу: „Уопште, Обреновићи су се интересовали не само за привржене фамилије већ и за сваку угледнију обитељ у земљи... Они стално припитују очеве и мајке: да ли су им се кћери удомиле, јесу ли им синови школе свршили и тд.“³²

Држава је после Милошевог одласка са власти наставила са активним вођењем започете брачне политике која је била усмерена на укалупљивање брачне праксе у законске оквире с циљем подвргавања грађана већој контроли државе. Институцији брака посвећена је знатна пажња и у Грађанском законнику из 1844. године. Правима и дужностима супружника посвећен је педесет и један члан Законика. С обзиром на то да је Законик писан по узору на Аустријски грађански законик, и институција брака је у највећој мери регулисана на начин на који је то учинио не само аустријски законодавац, већ и грађанско право великог броја других европских држава. Тако на пример, чланови 109 и 110, којима су озакоњени доминантан положај мужа и подређена улога жене у брачној заједници, представљају превод 91. и 92. члана Аустријског грађанског законика.³³

³⁰ Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Београд 1926, 616-617; Љ. Дурковић Јакшић, *Историја законодавства*, 179; Ј. Стојановић, *Црквени суд*, 101, 104.

³¹ Државни службеници су се и даље повремено мешали у брачне спорове. Тако је, на пример, министар правде Алекса Симић саветовао митрополиту да дозволи један неканонски брак, наводећи за то разлоге практичне природе. Митрополит те разлоге није уважио, АС, МБ 1851/489.

³² Божидар С. Николајевић, *Из минулих дана. Сећања и документи*, Београд 1986, 90.

³³ *Грађански законик Краљевине Србије*, Београд 1913, 55-56; *Аустријски грађански законик*, Београд 1921, стр. 23-24. Доминантан положај мушкарца загарантован је и у родитељском праву, опширније у: Марија Драшкић и Олга Поповић Об-

Неравноправан положај жене и мушкарца још више је био наглашен у кривичном законодавству. Према Грађанском законнику, подједнак узрок за развод брака јесу неверство и мужа и жене. Али, Казнени законик је за браколомну жену предвидео теже казне него за браколомног мужа. Муж је имао право да тужи жену за браколомство, а уколико би се оно доказало, њу је чекала казна. С друге стране, жена није имала право да тужи мужа за браколомство, осим у случају када је он своју милосницу држао у кући. Поред тога, жена је подлежала законом прописаној казни за браколомство увек, док је мужу следовала казна само ако је браколомство учињено са туђом удатом женом, па га преварени муж тужи. Уколико је своју жену „варао“ са девојком, удовом или разведеном женом, могао је то да чини без икаквог страха од законске санкције.³⁴

Идеја о доминацији мужа над женом обележавала је породично право већине европских држава у раздобљу до Другог светског рата. Међутим, она је најчешће имала етички, а мање формалноправни карактер. У Србији је, пак, та доминација добила и практичну примену. Закључењем брака жена је губила пословну способност; није имала право да стиче имовину и да њоме располаже, као ни да обавља било какву службу без одобрења мужа.³⁵

С обзиром на висок ниво неписмености и неразвијеност медија масовне комуникације, информисаност грађана о државним мерама у сфери брака понекад делује изненађујуће велика. У молбама и жалбама које су слали разним органима власти, грађани се неретко позивају на поједине државне уредбе или чланове Грађанског законика. Тако је један остављени муж упутио властима молбу „да би изволело моју жену преко надлежних власти покарати и посаветовати да к мени доћи мора, а к’о што 110. члан Грађанског Законика вели да је жена дужна свога мужа слушати и повиновати се и за њим ићи куда он оће.“³⁶

У већини таквих случајева за навођење законских чланова и параграфа вероватно су били одговорни писари који су молиоцима састављали молбе и на тај начин их упознавали са законским прописима. И када у те прописе нису били упућени, грађани су често наслућивали основне смернице брачне политике. Тако се једна остављена жена, коју је муж уверавао

радовић, *Правни положај жене према Српском грађанском законнику (1844-1946)*, у: „Србија у модернизацијским процесима“ II, Београд 1998, 11-25, нарочито 18-19.

³⁴ Чедомиљ Митровић, *Супрушко неверство*, Београд 1924, 18.

³⁵ Пословну способност жене на исти начин је дефинисао и Француски грађански законик, опширније: М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене*, 15-17.

³⁶ АС, МПс 1853/II-227, слично и: 1863/III-325, 1869/II/294.

да се од ње развео, жалила кнезу резонујући: „А ја као женска глава мислим да то не може бити без вашег дозвољенија.“³⁷

Личне интересе грађани су некада покушавали да представе као државне. Тако је Спасоје Петковић из Горачића у захтеву за развод брака демонстрирао и развијену грађанску свест:

„Да сам ја с ваљаном женом за оволико времена за колико с мојом не живим, брачни живот проводио, ја би можда досад и знатан пород имао који би нашем Високославном Правителству и Отечеству од ползе бити могао. Овако све терете као члан грађанства носим, а живим не знам ни сам како.“³⁸

*

Низом законских прописа брачна заједница је била детаљно регулисана у свим фазама, од припрема за склапање брака до престанка брачне заједнице; основни циљ тих прописа био је обезбеђење већег утицаја државе и цркве на друштвену заједницу, односно подвргавање грађана већој контроли државе. Тако на пример, и у церемонијама које су претходиле закључењу брачне везе држава је предвидела учешће локалних органа власти, па је Уредбом из 1818. године прописано да се тзв. „даривање и погодба с будућим пријатељем“ обавезно обављају у присуству свештеника и сеоског кмета.³⁹

Кодификацијом брачног законодавства и разграничењем овлашћења црквених и световних власти у брачним стварима, држава је успела да законски регулише институцију брака. Примена тог законодавства у пракси и искорењивање обичаја који нису били у складу са законима представљали су, међутим, знатно тежи задатак.⁴⁰ Током првих деценија 19. века брачни живот био је под већим утицајем народних схватања и практичних потреба него државног и црквеног законодавства. Пошто су се законски прописи често налазили у великом раскораку са друштвеном праксом, држава понекад није била доследна у њиховом спровођењу; у пракси је често била принуђена да заузме еластичан став и да на тај начин не само избегне отворен сукоб са друштвеним схватањима, већ и да своју политику учини ефикаснијом. То је, на пример, био случај са појединим прописима који су се тicali ванбрачних односа. Иако по канонским прописима трудним де-

³⁷ АС, КК II/946.

³⁸ АС, МБ 1853/185.

³⁹ АСАНУ 687.

⁴⁰ О односу између државе и појединца опширније у: Владимир Јовановић, *Државна власт и појединац*, „Приватни живот код Срба у 19. веку“, 54-88.

војкама није било дозвољено склапање брака, држава је, у циљу предупредбе убиства ванбрачне деце, 1844. године донела уредбу којом је то дозволила: „Где би по несрећи девојка остала трудна од момка и обоје имали жељу узети се и никакве препреке томе нема, да би се предупредило убиство детета, свештеник може и трудну девојку пре порођаја венчати.“⁴¹

О ефикасности брачне политике коју су водиле српска држава и црква на извешан начин сведочи стопа развода брака. Православна црква дозвољава развод и ступање у нови брак, али само у изузетним случајевима; прељуба је практично једини канонски узрок за развод брака.⁴² Међутим, и црква и држава су се водиле начелом да је стабилност брачних заједница основа друштвене стабилности, па су настојале да број развода сведу на најмању могућу меру. Таква политика је, као што смо већ навели, била својствена готово свим европским државама у 19. веку. И у случајевима у којима су за развод брака постојали канонски оправдани узроци, надлежним свештеницима налагано је да завађене супружнике мире и да тако спречавају распад брачних заједница:

„Да се на основу једног, православним црквеним правом признатог узрока изрече развод брака, прописано је како црквеним, тако исто и грађанским законодавством поступати врло опрезно и не пренаглавати са одлуком, него подробно и марљиво испитати све околности, и опет покушавати да се завађени супрузи помире и снисходљиво једно другоме да опросте нанесену увреду; и тек кад су сви ти покушаји остали без успјеха и кад је до очигледности доказано постојање узрока за развод, тада тек треба да односни судија изрече развод брака.“⁴³

Године 1885. у Србији је на 1000 склопљених бракова било 14.9 разведених.⁴⁴ У односу на укупан број бракова, број развода на први по-

⁴¹ Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Књажевству Србији*, Београд 1874, 121-122.

⁴² Православно учење се при том позива на текст Матеја (19, 9), у којем се каже: „Ко отпусти жену своју осим за прељубу, и ожени се другом, чини прељубу.“ Пошто је Исус дозволио изузетак од правила о нераскидивости брака, и православна црква је такође вољна да дозволи изузетак; развод се сматра изузетним, али неопходним снисхођењем људском греху, Тимоти Вер, *Православна црква*, Београд 2001, 280. Поред прељубе, бракоразводни узроци су и иступање из хришћанске вере, кумовање свом рођеном детету, рукоположење за епископа и ступање у калуђерство, Н. Милаш, *Православно црквено право*, 673-679.

⁴³ Исто, 679.

⁴⁴ До 60-их година 19. века стопа развода у Русији била је мања од пола промила. Повећање броја развода, по стопи скоро дупло нижој него у Србији, сматрано је

глед није изгледао велики; међутим, у поређењу са другим европским земљама, он је био прилично висок. Ако се изузму католичке земље у којима развод брака практично није ни постојао, па се проценат разведених бракова упореди са оним у Русији (на 1000 склопљених бракова било је 1.8 развода), долази се до закључка да је у Србији стопа развода била неколико пута већа.⁴⁵ С обзиром на то да су српска и руска држава водиле готово истоветну брачну политику, ефикасност српске државе у њеном спровођењу била је знатно мања.

*

На искорењивање појединих брачних обичаја и мењање брачне праксе понекад су већи утицај од мера државне интервенције имале економске и њима изазване друштвене промене. С обзиром на то да је друштвено-економски преображај Кнежевине био у великом заостатку за законодавном активношћу, брачна политика коју је држава водила била је само делимично успешна. Из брачне праксе ишчезли су само они обичаји који нису више имали утемељење у постојећим друштвеним околностима. Остале обичаје, који су били укоренењени у владајућим економским и социјалним односима, као што је то био случај са куповином девојака, држава није била у стању тако лако да елиминише; у пракси јој је једино успевало да их држи под контролом, односно, да утиче на смањење њихове распрострањености и да спречи изразите злоупотребе у брачној пракси.

У настојању државе да друштву наметне свој утицај успостављен је изванредан степен коегзистенције државног и друштвеног ауторитета над институцијом брака. Као што ни друштво више није могло да се сасвим оглушује о државне прописе, тако ни држава није могла у потпуности да игнорише ставове друштвене заједнице. Стога су многи брачни спорови у којима су до изражаја долазили различити ставови државе и локалне заједнице решавани компромисом.

опасношћу по социјалну стабилност, W. Wagner, *Marriage, Property and Law in Late Imperial Russia*, 61-100.

⁴⁵ Исто.

Aleksandra VULETIĆ

**MARITAL POLICY IN THE PRINCEDOM OF SERBIA:
BETWEEN TRADITIONALISM AND MODERNISM**

Summary

Establishment of control of social organization and directing its development in the renewed Serb state was not possible without first establishing control of basic social institutions, like marriage and family. Thus, marital policy in Serbia represented one of the most important segments of internal politics in the Principedom of Serbia.

The essence of the marital policy were legal regulations of the institution of marriage and rooting out the anachronistic marriage customs. The state tried to adjust its marital policy with the one of developed European countries. The number of legal regulations related to marriage witnesses serious attempts on the side of authorities to lead an efficient policy on the one side, but, on the other, shows strong resistance to this policy on the side of the society. The force of the law was not enough for rooting out marital customs that the state considered backward, but also the change in social and economic conditions. Considering that the socio-economic development of the Principedom was lagging behind its legal activities, marital policy of the state was only partially successful.